

**ДЕРЖАВА Й ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК СУБ'ЄКТИ
МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ**

Мирослав Бак
Київ

Однією з істотних рис сучасного демократичного розвитку є наявність способів формування органів влади і державного управління шляхом вільного та загального волевиявлення громадян. Проте це не забезпечує соціальний поступ від охлократії, спрямованої на нехтування законами і зневажання демократичних принципів впливу на органи влади, політичних діячів та громадську думку. Прояви охлократії притаманні насамперед суспільству, в якому внаслідок кризи послаблюється державно-правове регулювання громадського життя. У такому суспільстві головними засадами становлення і функціонування правової держави є різні фактори від дієвого захисту прав і свобод людини до належної реалізації притаманних громадянському суспільству законів.

Ключові поняття: держава, громадянське суспільство, модернізація, інноваційний розвиток.

Ідеали свободи і рівності пройшли у західному суспільстві, яке їх обґрунтувало і породило, складний шлях. Навіть через багато років після їх проголошення під час бурхливих революцій втілення цих понять у реальній суспільній практиці не було заведено пов'язувати з народовладдям та пріоритетом більшості. Аж до середини ХІХ ст. про демократію згадували переважно для того, щоб її критикувати та засуджувати некероване шаленство народних мас. Відомо, що одразу ж після Великої Французької революції проблеми демократії обговорювалися головним чином у контексті занепокоєння щодо руйнівного вторгнення народу на політичну арену, застережень з приводу небажаних наслідків, які можуть спричинити запровадження загального виборчого права. Навіть у Північній Америці, де буржуазна демократія мала найбільш сприятливі умови для свого розвитку, саме слово «демократія» вимовлялося на Конституційному конвенті (1787 р.) лише на закритих засіданнях у зв'язку з пошуком засобів протидії їй.

Лише наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. під тиском визвольного руху народних мас набуває теоретичного визнання та практичного здійснення демократична практика допущення окремих верств населення до обмеженої участі в державному управлінні, до впливу на нього. Тут слід згадати реформи Бісмарка у Німеччині (80-ті роки ХІХ ст.), прогресивні перетворення 1900-1914 рр. у США, соціальні реформи 1906-1914 рр. в Англії, певні політичні поступки царського режиму Миколи II 1905 р. Саме з цих часів бере свої витоки традиція вбачати у демократичному державному устроєві втілення всіляких політичних переваг, вважати демократію синонімом політичної справедливості, критерієм, мірилом досконалості політичних форм людського співжиття.

Головними ознаками демократичної форми правління, які відповідають ідеалам суспільно-політичного устрою, є, перш за все, формальне визнання народу джерелом влади, її сувереном (і, бажано – реальне втілення цього), тобто суб'єктом визначення характеру і змісту владних функцій, стосовно якого інституції влади відіграють обслуговуючу роль. Цьому найбільше відповідає республіканська форма державного правління парламентського або президентського типу. Ознакою демократії є також визнання права всіх громадян на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їхньою діяльністю, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права і здійснення цього права у процедурах виборів, референдумів тощо. Ознакою демократії вважається і переважне право більшості при прийнятті рішень, чітке регламентування політичних процедур та процесів.

Сучасні способи формування органів влади та державного управління шляхом вільного й загального волевиявлення громадян як суттєві риси демократизму суспільного життя стали безсумнівним досягненням суспільства ХХ ст., однією з головних формальних ознак і підойм справедливого суспільного устрою. Ця норма зафіксована у низці міжнародно-правових документів. Так, ст. 21 Загальної декларації прав людини проголошує: «Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною

безпосередньо або через вільно обраних представників. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні. Воля народу повинна бути підставою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні проводитися при загальному і рівному виборчому праві, шляхом таємного голосування або через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування» [1, 7].

Але, з іншого боку, у сучасному суспільстві зберігається загроза перетворення демократії на охлократію, що означає нехтування законами, зневажання демократичних принципів та процедур, спроби галасом і погрозами впливати на органи влади, на політичних діячів або на громадську думку. Охлократичні «порядки» встановлюються в суспільстві, яке переживає кризу, зміну форми державного правління, в якому послаблюється державно-правове регулювання громадського життя. «Тріумфом гіпердемократії» називав Хосе Ортега-і-Гассет ситуацію, «коли маси діють безпосередньо, поза законом, нав'язуючи всьому суспільству свою волю й свої смаки... Маси вважають, що вони мають право втілювати у державні закони свої бесіди в кав'ярні» (Ortega-i-Haset, 1994, p. 417).

Справжня демократія є альтернативою як тоталітарно-авторитарному централізму, так і анархізованому деструктованому трайбалізму. Це такий стиль соціальних взаємин, коли їхні учасники здатні свідомо й відповідально брати на себе функції «центру», долати відчужене ставлення до всезагального інтересу; коли силові методи правління, засновані на майновій нерівності, витісняються авторитетом людяності, освіченості, компетентності тощо. Взагалі, демократія – це не тільки справедливі, правові закони, не самі тільки розумно сконструйовані інституції та установи, а ще й демократично налаштоване громадянство. Демократичні закони та установи не діятимуть, якщо громадянам бракує демократичної свідомості і демократичного менталітету. Демократія, крім масової участі у виборах і референдумах, означає ще й згоду народу жити в умовах правління сформованої і контрольованої ним існуючої влади, дотримуватися її настанов. Демократичність влади полягає в її відповідності еству демоса.

Все це, однак, не може не породжувати питання про характер влади в демократичному суспільстві та її відносини з громадянським суспільством. Владі належить особливе місце в політичному, економічному, правовому житті суспільства і часом саме боротьба за владу або за вплив на неї складають основний зміст політики соціальних суб'єктів, тому що саме через механізм політичної влади, засоби її реалізації можна впливати на суспільні процеси.

Загальновизнано, що влада є необхідною умовою існування будь-якого суспільства і розвитку політичного життя. Вона віддзеркалює об'єктивну потребу в організації, задоволенні вольових прагнень, необхідність у саморозвитку і підтриманні цілісності суспільства. Саме влада є сполучною ланкою політичної системи, яка визначає її природу і стабільність. Вона є відображенням волі соціальних суб'єктів, а тому здійснюється як обов'язкова, публічна, така, що поширюється на всіх членів суспільства. Завдяки їй забезпечується порядок в суспільстві, тобто приведення поведінки суб'єктів у відповідність до певних суспільно узгоджених норм. Вона відбиває і захищає засадничі інтереси і сукупну волю соціальних суб'єктів, служить засобом реалізації цих інтересів.

Соціальна система влади включає ряд підсистем – політичну, економічну, правову, адміністративно-управлінську, військову, виховально-освітню, масових і професійних громадських союзів і організацій, етнічних спільнот, «малих груп» тощо. Якщо, наприклад, в економічній сфері базовими умовами реалізації влади виступають матеріальні відносини, то в політичному житті такою умовою є цілий комплекс побудованих на принципі адміністративно-управлінської ієрархії державних, партійних, господарських, суспільних, професійних відносин і відповідних інститутів, де кожна вища ланка у порівнянні з нижчими має більше можливостей для того, щоб примусити або стимулювати останні до виконання прийнятих на даному рівні рішень. У правовій сфері влада обумовлюється прийнятим у державі нормативним законом і регулятивними нормами поведінки, виконання яких забезпечується правоохоронними органами.

Однак соціальна система влади не обмежується цими підсистемами, вона значно ширша і охоплює буквально всі сфери людської діяльності, в яких хоч якось виявляються сутнісні відносини залежності. Форми функціонування влади багаточисельні: примус і нагляд, насильство, покарання і заохочення, прийняття рішень, контроль і управління,

суперництво, співробітництво. Є й інші виміри. Тому роль влади може бути як негативною, так і позитивною. Принциповим має бути питання не про знищення влади, а про її розумне використання як найважливішого механізму управління. Аналіз досвіду різних політичних систем свідчить, що не владні відносини самі по собі, а концентрація влади, тобто порушення рівноваги, створює умови для різного роду зловживань, маніпулювання принципами демократії, обмеження свободи, розгулу неконтрольованого насильства.

Чим більше влада концентрується, тим більшою мірою обмежується свобода. Абсолютна влада обмежує свободу абсолютно. В дійсно демократичному суспільстві влада в будь-якому її прояві не може і не повинна існувати лише як певна потенційна або актуальна форма примусу. В цьому випадку вона неодмінно спирається на силу і набуває не властивого демократії самодостатнього значення. Влада намагається уникнути відповідальності. Вона занепокоєна лише тим, щоб зберегти, посилити і розширити сферу свого впливу, тобто примусу, обмежуючи тим самим сферу свободи (Habermas, 2003, p. 56). Головною історично необхідною суспільною характеристикою раціонально впорядкованих владних відносин є постійний розвиток і вдосконалення демократії в широкому сенсі цього поняття – панування людини над собою і суспільними відносинами, а людських відносин - над відносинами між речами. Цей рух складає об'єктивний, закономірний і найбільш суттєвий напрямок прогресивного історичного процесу і саме він найбільшою мірою відповідає інтересам побудови громадянського суспільства і правової держави.

Професор права Гамбургського університету Ш. Смід у своїй концепції філософії права виходить з «робочої гіпотези», згідно якої «право здійснює функцію забезпечення рівності при дозволі конфліктів і перш за все тому воно в змозі виконати своє миротворче завдання» (Smid, 1991, p. 145). В рамках такого підходу він трактує право як владу окремої людини і як загальний порядок свободи. Історія права, відзначає він, пронизана лінією розвитку від привілеїв (санкціонованого правом переваги одних над іншими) до правової рівності. Ідея правової рівності сформувалася у сфері іудейсько-грецько-християнської культури і лежить в основі європейського права. Правове розрізнення рівності і нерівності, за Смідом, «утворює мотор подальшого розвитку права», так що само розвиток права – це «вдосконалення рівності» (Smid, 1991, p. 151).

Тут слід мати на увазі, що правова держава базується на сталій сукупності органів публічної влади, покликаних гарантувати громадянські права та свободи людини, бути зовнішньо- і внутрішньополітичним інструментом життєзабезпечення громадянського суспільства, охорони громадського порядку та особистої безпеки громадян. Діяльність таких органів влади обмежена чіткими, санкціонованими суспільством через закон правовими рамками, і будь-який відступ від них невідворотно карається законом. Якщо коротко, то правова держава – це така держава, в якій і над якою панує правовий закон. Правова держава тотожна державі справедливій і, отже, базується на принципах демократії та гуманізму, свободи та рівності всіх людей, невід'ємності і не відчужуваності основних прав людини і громадянина (свобода слова, совісті, зборів, право кожного на захист законом та на справедливий суд тощо). Вона включає також різноманітні державно-правові складові (Основний Закон, поділ влади, Конституційний Суд), що перешкоджають спонтанній, особистій або олігархічній узурпації влади. Реальність прав та свобод громадян, верховенство закону та рівність усіх перед ним, відносний суверенітет державної влади, заснований на принципі поділу влади, - це головні характеристики правової держави.

Окремо стоїть проблема взаємовідносин та взаємодії влади та прав публічно-політичної влади. Інакше кажучи, йдеться про механізм становлення правової держави, про те, коли і яка держава стає правовою. Не за назвою, а за суттю. А суть ця полягає у взаємній відповідальності влади перед правом пересічного громадянина і пересічного громадянина перед владою. Право, не будучи, на відміну від закону, залежним від волі законодавця і маючи специфічні об'єктивні якості, тільки тоді набуває регулятивної сили, коли воно реально підтримується та практично визнається публічно-політичною владою. У цьому випадку воно само набуває владної сили. Публічно-політична влада, яка, у свою чергу, визнала та підтримала право і, отже, обмежена ним у своїх діях, тим самим виправдовує своє існування і має законне право називатися справедливою. Справедливою є лише та влада, яка частину своїх владних повноважень та своєї владної сили віддає

праву, одержуючи натомість статус правової, а право забезпечує рівновагу інтересів громадян та влади, суспільства та держави (Luf, 1983, p. 14).

Таким чином, головними засадами становлення і функціонування правової держави, так само як і засадами її взаємовідносин з громадянами та громадянським суспільством, є: «глибоко ешелонований» законами захист прав і свобод людини як безумовний пріоритет державної політики в усіх сферах суспільного життя; конкретно-практичне розрізнення права та закону, громадянських прав та державних законів; взаємовідповідальність громадян і держави, зумовлена правовими законами; верховенство закону в усіх сферах суспільного життя і рівність усіх громадян перед ним, незалежно від їхнього соціального статусу, національності, будь-яких інших ознак, неможливість відомчого диктату над законами; відпрацьована регламентація повноважень держави на ґрунті поділу влад при системі всебічного конституційно-правового контролю за їхніми діями з боку інституцій громадянського суспільства; наявність механізму демонополізації влади, що унеможливорює її зосередження в руках однієї особи, державної або суспільно-політичної інституції, якоїсь окремої групи людей; одержання демократичних вимог при розробці, прийнятті та застосуванні законів з взаємним правовим закріпленням у законах принципів та механізмів демократії, притаманних громадянському суспільству (Rode, 2004, p. 124).

З іншого боку, протиставлення громадянського суспільства та держави виникає за умови, коли держава монополізує ті чи інші, інколи не властиві їй функції, а її апарат перетворюється на відірвану від суспільства корпорацію (Habermas, 2001, p. 112). Дійсно, невідповідність між реальними суспільними процесами та їх відображенням у формальних правових нормах виявляється передусім у вигляді невідповідності між реальним і формальним усупільненням виробництва, нав'язування форм і методів організації виробництва, які не відповідають об'єктивним умовам, рівню розвитку продуктивних сил. Така невідповідність виникає через неправомірне втручання держави у соціально-економічні відносини.

Характеризуючи взаємодію влади і громадянського суспільства, слід додати, що конституція, яка виникає в умовах модернізації, «має забезпечити згоду владного авторитету (суверенної держави) і підвладних йому осіб (громадянського суспільства) з приводу принципів управління, які обмежують абсолютизм правлячої волі, з одного боку, і фрондерське свавілля – з іншого. Проте, не менш важливою є роль конституції у деталізації принципів взаємодії між державою, яка «доростає» громадянським суспільством, у закріпленні структури представницького правління - системи делегування влади і повноважень, а також відповідальності керівників перед керованими (Dannemann, 2005, p. 72). На останньому моменті необхідно зупинитися більш детально, оскільки низький рівень відповідальності як окремих посадових осіб в Україні, так і владних структур в цілому спричиняє не тільки глибоку недовіру населення до влади, а й невіру в саму можливість побудови у нашій країні громадянського суспільства і правової держави.

Низький рівень відповідальності з боку, насамперед, представників органів влади пояснюється багато в чому низьким рівнем їхньої політичної культури, хоча відомо, що саме існуючі в суспільстві владні структури виступають не тільки як її складовий елемент, а й як інститути, що значною мірою обумовлюють тип політичної культури в суспільстві. То ж навряд чи можна вважати справедливими скарги деяких представників сучасної української політичної еліти на низький рівень політичної культури населення, адже він є похідним від її власної політичної культури – сама влада має відігравати провідну роль у розвитку, підвищенні політичної культури, без якої громадянське суспільство існувати не може. Така функція притаманна не будь-якій владі. Для того, щоб вона реалізувалася, влада, у свою чергу, повинна відповідати одній з найважливіших вимог, а саме, – відображати і захищати інтереси тих соціальних груп і прошарків, чії докорінні потреби збігаються з потребами поступального розвитку суспільства. Така влада зацікавлена у тому, щоб розкрити цим верствам справжню картину життя країни, озброїти їх баченням перспектив, вказати шляхи і засоби новаторського вирішення проблем, що виникли в суспільстві.

Відповідальна влада буде результативною і відповідатиме принципам демократичної політичної культури, якщо, по-перше, її діяльність буде спиратися на наукову теорію державного будівництва, теорію, яка б ґрунтувалася на сумлінній соціальній рекогносцировці, чіткому визначенні місця нашої держави в світі, врахуванні

всіх реалій, характерних для сучасного стану суспільства; теорії, яка б була новаторською і водночас конструктивною; теорію, яка б спиралася на кращі досягнення світової політичної культури й враховувала при цьому власний досвід; теорію, яка б акумулювала в собі заряд соціального оптимізму і містила глибокі і ґрунтовні проробки шляхів і засобів досягнення соціально-політичного ідеалу (Brugger, 2002, р. 43). По-друге, досвід засвідчує, що жодні зовнішні обставини чи статусне положення не здатні так стійко впливати на державні рішення, що приймаються владою, як їхні смислосзначимі уявлення про межі припустимого в політиці, їх переконання і цінності, стандарти і засоби, що напрацьовані роками, звична манера виконання службових обов'язків, норми особистих відносин, що домінують у політико-адміністративному середовищі. Тобто йдеться про все те, що традиційно відноситься до елементів культури влади і управління. Саме ці, здавалося б малоочевидні пріоритети і стандарти повсякденної діяльності правлячої еліти (під впливом яких одні й ті самі ідеології або інститути влади часто призводять до абсолютно різних політичних результатів) створюють своєрідні кристалічні ґрати для управління суспільством і державою, виступаючи дійсною руйнівною силою суспільних перетворень (Brugger, 2005, р. 76).

Література:

1. Всеобщая декларация прав человека. – Иркутск : Вост.-Сиб. кн. изд-во, 1998. – 16 с.
2. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет. – К.: Основи, 1994. – 424 с.
3. Brugger W. Demokratie, Freiheit, Gleichheit. Studien zum Verfassungsrecht der USA. – Berlin: Duncker – Humblot, 2002. – 393 s.
4. Brugger W. Menschenrechtsethos und Verantwortungspolitik. Max Webers Beitrag zur Analyse und Begründung der Menschenrechte. – Freiburg / München: Alber, 2005. – 389 s.
5. Dannemann R. Das Prinzip Verdinglichung. – Wiesbaden : Panorama, 2005. – 166 s.
6. Habermas J. Die Zukunft der menschlichen Natur. Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik? – Frankfurt a.M. : Suhrkamp, 2001. – 212 s.
7. Habermas J. Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaat. – Frankfurt a.M. : Suhrkamp, 2003. – 704 s.
8. Luf G. Grundfragen der Rechtsphilosophie. – Wien : SchulzVerlag, 1983. – 227 s.
9. Rode K. Geschichte der europäischen Rechtsphilosophie. – Dusseldorf / Köln: Bachem, 2004. – 320 s.
10. Smid S. Einführung in die Philosophie des Rechts. – München: Stern, 1991. – 242 s.

Literatura:

1. Vseobshchaya deklaratsyya prav cheloveka. – Yrkut-sk: Vost.-Syb. kn. yzd-vo, 1998. – 16 s.
2. Orteha-i-Haset Kh. Vybrani tvory. / Kh. Orteha-i-Haset – K. : Osnovy, 1994. – 424 s.
3. Brugger W. Demokratie, Freiheit, Gleichheit. Studien zum Verfassungsrecht der USA. – Berlin: Duncker – Humblot, 2002. – 393 s.
4. Brugger W. Menschenrechtsethos und Verantwortungspolitik. Max Webers Beitrag zur Analyse und Begründung der Menschenrechte. – Freiburg / München: Alber, 2005. – 389 s.
5. Dannemann R. Das Prinzip Verdinglichung. – Wiesbaden : Panorama, 2005. – 166 s.
6. Habermas J. Die Zukunft der menschlichen Natur. Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik? – Frankfurt a.M. : Suhrkamp, 2001. – 212 s.
7. Habermas J. Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaat. – Frankfurt a.M. : Suhrkamp, 2003. – 704 s.
8. Luf G. Grundfragen der Rechtsphilosophie. – Wien : SchulzVerlag, 1983. – 227 s.
9. Rode K. Geschichte der europäischen Rechtsphilosophie. – Dusseldorf / Köln: Bachem, 2004. – 320 s.
10. Smid S. Einführung in die Philosophie des Rechts. – München: Stern, 1991. – 242 s.

Одной из существенных черт современного демократического развития является наличие способов формирования органов власти и государственного управления путем свободного и общего волеизъявления граждан. Однако это не гарантирует социальный прогресс от охлократии, направленной на пренебрежение законами и пренебрежение демократическими принципами воздействия на органы

власти, политических деятелей и общественное мнение. Проявления охлократии присущи прежде обществу, в котором в результате кризиса ослабляется государственно-правовое регулирование общественной жизни. В обществе главными принципами становления и функционирования правового государства есть разные факторы от действенной защиты прав и свобод человека в надлежащей реализации присущих гражданскому обществу законов.

Ключевые понятия: государство, гражданское общество, модернизация, инновационное развитие.

One of the essential features of a modern, democratic development is the availability of methods of forming the government and public administration through free and general vote of the citizens. However, this does not protect social progress of ochlocracy designed to disregard the laws and disregard for democratic principles influence on governments, political leaders and public opinion. Manifestations ochlocracy characterized primarily to society, which is weakened by the crisis of state-legal regulation of social life. In such a society the main principles of the formation and functioning of the rule of law are the various factors of effective protection of the rights and freedoms inherent to the proper implementation of the laws of civil society.

Key concepts: state, civil society , modernization and innovative development.